

Performa 4 | 2016. szám
kultúratudományi és társadalomfilozófiai folyóirat

Főszerkesztő: Vajda Mihály

Szerkesztők:
Kicsák Lóránt
Nemes László

A szám felelős szerkesztője: Szabó Csaba

Olvasószerkesztő: Kusper Judit

Kiadja: Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Kara

Felelős kiadó: Dr. Zimányi Árpád dékán

Kapcsolat: performa@ektf.hu

ISSN 2498-731X

Webmester: Faa Balázs

Thomas Schestag

A nem legyűrt nyelv

Hannah Arendt költészetelmélete

Ma félretettem szokásos foglalatosságaimat, és tétlenségemben mindenféle gondolatokba merültem arról, hogy a németek most érdeklődnek a spekulatív filozófia iránt, és a politikai olvasmányok iránt is, aztán pedig, csakhogy csekélyebb mértékben, a poézis iránt is.

Friedrich Hölderlin levele öccséhez, 1799. 1.1.

Kezdetben vala, egy régi hagyomány és fordítás szerint, az Íge, a Szó: *verbum, logos*. És az Íge vala az Istennél, és Isten vala az Íge, a Szó. A kezdő mondatok, de ezek csak a János evangéliumának elején található mondatokat kezdik el ismételni (Károli Gáspár fordításában), tehát nem kezdenek el, hanem csak ismételni kezdenek; ezek a mondatok osztoznak abban a szándékban, hogy a kezdetről felvilágosítást nyerjenek és adjanak, hogy elhatoljanak a kezdetig és megragadják magát a kezdetet, hogy *vegyék* a kezdetet, *megcsinálják* a kezdetet, vagy az megcsinált lett légyen, vagy hogy újra megbizonyosodjanak a kezdetét vett, megtett, megcsinált kezdetről. Ezek a mondatok a kezdetről szóló felvilágosítást, amelyet adnak, vissza is tartják. Lepecsételt marad, amit előadnak a kezdetről; nem egyértelmű, nyitva marad. Hiszen egyfelől azt mondják, hogy a kezdet *vala*, a kezdetre mint múltra térnek vissza, mint ama kezdetről szóló *legendára*, mely kezdet vala; a visszaemlékezés a kezdetre, amely volt, immár ezzel a legendával és ebből tér vissza, mint visszaemlékezés egy végre: a kezdetnek már vége, a kezdet volt egyszer, egyszer volt a kezdet, létrejött és véget ért, így hát a kezdet, az Íge a kezdetben, és Isten – halott. A kezdettel egyszer és mindenkorra vége, slussz. De másfelől ezek a mondatok – többek közt – azt is mondják, hogy az *Íge*, a *Szó*, ami kezdetben vala, még mindig van, és *beszél*, többek közt éppen arról a kezdetről, amely volt, arról, hogy a kezdet csak elkezdődött, de nem szűnt meg elkezdődni, hogy ez – itt –, beleértve a végről szóló szót, még mindig csak a kezdetnél tart, a kezdetbe bonyolódva adatik elő. Ha az a szó, ami kezdetben vala, még nem szűnt meg elkezdődni, akkor még egyik szó sem kezdődött el, akkor még egyetlen szó sem jutott el a kezdetéhez mint önmaga egyik végéhez, és ebben, a minden egyes szó végeire és így *szó*-mivoltára, *szó*-jellegére vonatkozó bizonytalanságban, az *elkezdésre* való képtelenségben a szó Istentől való eredetének pecsétje tetszik elő csupaszon, avagy parlagon heverve.

János evangéliumának kezdete a kezdetről szóló felvilágosítást, amit ad, két egymással összeegyeztethetetlen megállapításra osztja: 1.) a kezdet volt egyszer, és egyszer és mindenkorra véget ért, mert elkezdődött és megszűnt; 2.) a kezdet nem volt, hanem még csak kezd és mindig csak éppen először kezd elkezdődni, még nem a kezdet, és *csak* azért kezdet, mert még nem kezdet, még nem szűnt meg elkezdődni: a kezdet csak annyiban és azért kezdet, amennyiben és mert még nem kezdődött el; csak addig kezdet, amíg *nincs* kezdete, amíg *nem veszi* kezdetét. A kezdet, mondja az egyik értelmezés, az az, ami, mivel elkezdődött, már abba is maradt, ami véget ért: a kezdet a saját vége, és csak a saját vége felől az a kezdet, ami volt, a kezdet a saját meghatározása és lényege szerint már mindig volt. A kezdet, mondja a másik értelmezés, az az, ami még mindig nem, és sohasem kezdődött *el*, ami úton van és jön, anélkül hogy megjönne és létrejönne: a kezdeten senki nem jut túl, mert a kezdet nem szűnik meg jönni. A kezdethez még senki nem érkezett el. A kezdet vég nélküli.

A kezdet kérdését – a világ kezdetének kérdését, ahol is a világ az emberek *együttélésében* a *Között* megnyitása – Hannah Arendt az emberi együttélés kezdetéről vagy eredetéről szóló két legendára osztotta szét; e két legenda azt a kettősséget visszhangozza, amely János evangéliumának kezdetén jelenik meg a kezdetről szólva. E két eredetmítosz nem az Igeről, nem a szóról szól, hanem mindkettő előfeltételezi a szót, amely áthagyományozza őket. Az áthagyományozó szó a lehetőségfeltétele az emberi együttélés kezdetéről szóló áthagyományozott legendáknak. Ezért nem is fog sokáig várni magára a kérdés, amely a *legendás szó* kezdetére vagy eredetére, az áthagyományozó szónak, a történetírás és a költészet szavának a legendájára vonatkozik. E kérdés ott van, belekeveredve mindkét legendába. E legendák egyike azt mondja: kezdetben volt – az erőszak. Hannah Arendt ezt a legendát *A forradalomról* írt, 1963-ban megjelent könyve egyik helyén a következőképpen adja elő:

A forradalom jelensége szempontjából nyilvánvaló a kezdet problémájának jelentősége. Azt, hogy egy ilyen kezdet szorosán összefonódik az erőszakkal, megerősíteni látszik történelmünk legendás kezdete, ahogy a bibliai és a klasszikus ókori hagyomány beszámol róla: Káin megölte Ábelt, Romulus végzett Remusszal, erőszak volt a kezdet, ezért nincs kezdet erőszak nélkül. Legendákkal kezdődő történelmünk első tettei számtalan évszázadot túléltek az emberek emlékezetében azzal az erővel, amely az emberi gondolkodásnak csak azokban a kivételes pillanatokban sajátja, amikor kényszerítő erejű metaforákat vagy egyetemes érvényű mítoszokat teremt. A legenda mondanivalója egyértelmű: amilyen

testvériségre az ember egyáltalán képes, az is testvérgyilkosságból ered, és amilyen politikai szervezettséget ki tud alakítani, az is bűnben gyökerezik.¹

A *politikai* rend eredetéről szóló legendák *legendák* a politikai rend eredetéről. Az idézett sorokban a kezdetnek legalábbis két erőszakja vagy erőszakossága működik, anélkül hogy pontosan megmondhatnánk, hol szűnik meg az egyik, és hol kezdődik a másik. Hiszen a kezdet erőszakját, amelyről a szavakban előadott közlés szól, kezdettől fogva – visszanyúlva a közlésben megosztott erőszak kezdete elé – a közlő, nyelvi erőszak hordozza: a közlés nyelvi erőszakja adja elő és vési be az emlékezetbe. A „történelmünk legendás kezdetéről” mint erőszakos kezdetről szóló legendáknak is sajátja az erőszak: rákényszerítik magukat, retorikai fogásokon alapulva, az emberek emlékezetére, és belevésődnek, ily módon évszázadokat túlélnek az emlékezetben, „azzal az erővel, amely az emberi gondolkodásnak csak azokban a kivételes pillanatokban sajátja, amikor kényszerítő erejű metaforákat [...] teremt”. A kezdet erőszakjára való emlékezés, a testvér testvér általi meggyilkolására, a holtakra mint gyilkosra és meggyilkoltra – *egy* anyának két fiára – való emlékezés csak azért él túl, mert az erőszak a nyelvből indul ki, a nyelvből, melyben a holtak tettes- vagy gyilkosként és meggyilkoltként élnek túl. A legenda nyelvének sajátos *ereje* abban áll, hogy a (szótalan) gyilkosságot *szavakban* megismétli. Az egész jelenetet bevési, mindkét felével: a gyilkoló Káint és a meggyilkolt Ábelt, Romulust és Remust, a testvért és a testvért. A legendás jelenet, amelyet ez a nyelv bevés, *öngyilkosság*: én – a testvér – ölk; én – a testvér – megöleték. Én – a testvéred –, én – a testvérem –, halott vagyok. Én, a halott, megöllek téged, a halottat –; engem, a halottat, te, a halott, megölsz még egyszer. Az emberi – *politikai* – rend kezdetére mint erőszakkal és erőszakból születő kezdetre való emlékezés régebbi – és ugyanakkor közelebbi –, mint az erőszak, amelyre emlékezik. A legenda nyelve azzal, hogy a történelem erőszakos kezdetét idézi emlékezetbe – vagyis bevési –, a saját erőszakját igyekszik abszolútként tételezni. A legenda nyelve az *autentikusság*² fantazmáját testesíti meg. De az, amit bevés, nem egyéb, mint *farce*: nem képes arra, hogy szigorúan elválassza egymástól a gyilkoló holtakat a meggyilkolt holtaktól, a holtakat a holtaktól, a testvért a testvértől. Ami az

¹ Hannah Arendt: *A forradalom*. Pap Mária fordítása. Budapest, Európa, 1991. 22sk. (Pap Mária fordítását a jelen tanulmányban idézett német fordítás nyomán helyenként módosítottam. – *A ford.*)

² A görög *authentész* szó egy szinte elveszett szemantikai rétegében azt jelenti: „saját maga, saját kezével szűrő, tehát saját kezével gyilkosságot végrehajtó, gyilkos (függetlenül attól, hogy a gyilkosságot másokon vagy a saját személyén hajtja végre)”. (Franz Passow: *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, Band 1/1 [5. kiadás, Leipzig, 1841], 441. [a továbbiakban: Passow]). Az autentikusság kérdéséről, a görög szó szemantikájából kiindulva, ld. még Thomas Schestag: *Komische Authentizität*, in: Ralf Simon (szerk.): *Theorie der Komödie – Poetik der Komödie*. Bielefeld 2001. 141-155.; és uő: *Zur Frage der Authentizität* (Exzerpt), in: Marcus Hahn / Susanne Klöpping / Holger Kube Ventura (szerk.): *Theorie – Politik*. Tübingen, Narr, 2002. 95-105.

erőszakos kezdetről szóló legendát *életben* tartja, az nem más, mint a gyilkoló és a meggyilkolt holtak közötti eldönthetlenség traumája. Ha azonban az emberek közötti politikai élet erőszakos kezdetéről szóló legenda – és ez az élet keresztül-kasul nyelvi élet, ugyanis (Hannah Arendt szerint) a *beszélgetés* keretében mozog –, ha ez a legenda nem mást mesél el, mint a saját erőszakosságának allegóriáját, semmi mást, csak felejthetetlen gyilkosságok kényszeres bevésését és veretes megformálását, akkor a *politikai* kezdet és politikai nyelv lehetősége egy bizonyos *poétikus* nyelv feltételéhez kötött: mégpedig a legendák és történetek nyelvéhez, a történelem mint történetírás eredeténél, a történelem eredeténél, amely azért marad emlékezetben, mert emlékezetbe idézik és rögzítik. Hannah Arendt többször is utalt arra, hogy a költészet és a történetírás nyelve a görög ókorban egyazon eredetű. Ha ennek a sajátos, első pillantásra tisztán *politikainak* látszó erőszakdiszkusszióknak az enyészpontjában a költészet nyelve található, ha a politikai szféra eredetében egy erőszakos nyelv és történetírás *poétikai* szférája tűnik fel, mert a kezdet erőszakja, mely kezdetet a történetek és legendák mesélik el, pusztán az elbeszélő nyelv erőszakját, kényszerítő jellegét és erejét vésik be: akkor milyen nyelven tesz erőszakot a költészet nyelve, milyen nyelvet erőszakol meg és gyűr le a költészet nyelve? *Kultúra és politika* című esszéjében (1958) Arendt emlékeztet Hölderlin egyik, 1799-ben anyjához írt levelében tett észrevételére, mely szerint a költészet „minden foglalatosságok közül a legártatlanabb”³, és a következő megszorítást teszi – anélkül, hogy fennakadna a *legártatlanabb* foglalatosság szuperlatívuszának meghökkentő jellegén –: „(Hölderlin, amikor a költészetet a »legártatlanabb« foglalatosságnak nevezi, talán az összes többi művészetre jellemző erőszakot gondolt. De természetesen a költő is erőszakot tesz az anyagán [...])”⁴. De mi a költő *anyaga*?⁵

Az emberek közötti *politikai* együttélés kezdetéről, a történelem és a történetmesélés kezdetéről szóló másik legendát vagy legendahagyományt Hannah Arendt *A forradalom* című könyvének egy másik helyén jegyzi fel. Itt nem az erőszak van a kezdetben, hanem a távolból vagy idegenből érkezés:

³ Friedrich Hölderlin: Levél anyjához [Homburg, 1799. januárja], in: uő: *Sämtliche Werke und Briefe*, szerk. Michael Knaupp, 2. kötet. München, Hanser, 1992. 736.

⁴ Hannah Arendt: *Kultur und Politik* (1958), in: uő: *Zwischen Vergangenheit und Zukunft [Between Past and Future* (1961)], szerk. Ursula Ludz. München, Piper, 1994. 291.

⁵ Az anyag kérdéséről, a Hölderlin név taglalása felől, valamint a Hölderlin *Séta (Der Spaziergang)* című versében megjelenő kritikai erdők felől közelítve a kérdést ld. Thomas Schestag: *Die unbewältigte Sprache. Hannah Arendts Theorie der Dichtung*. Basel/Weil am Rhein, Urs Engeler Editor, 2006. 233skk.

A történetileg áthagyományozott alapításlegendák jelentősége rendkívül nagy a mindenkori történelmi önértelmezésre nézve. Az alapítás, amely most először fényes nappal, mindazok szeme láttára történt, akik jelen voltak, évezredekken át alapításlegendák tárgya volt [...]. A[z amerikai] forradalom szereplői igazán csak két alapításlegendát ismertek, az izraeli törzsek Egyiptomból való kivonulásának bibliai történetét, és Vergiliusét az égő Trójából elmenekült Aeneas vándorlásáról.⁶

A kezdetet mint alapítást vagy újraalapítást ezek a legendák nemcsak mint távolból vagy idegenből érkezést vázolják, hanem mint távolba vagy idegenbe érkezést is. Erre az érkezésre fektet bizonyos hangsúlyt Arendt, mégpedig mint a régi vége és az új kezdete közötti *hiátusra* vagy cezúrára. Hangsúlyozza, hogy „különös egybeesés, de mindkettő [mindkét legenda] egy úrra helyezi a hangsúlyt, amely a régi rend és az új kezdete között tátong”, és a következő bekezdésben így folytatja:

A kezdet természetéhez tartozik, hogy bizonyos fokig teljesen önkényes. Nemcsak egy megbízható ok-okozati láncolatba nem illeszkedik, amelyben minden okozat azonnal jövőendő fejlemények okává válik, de nincs semmi, amibe mintegy belekapaszkodhatna, olyan, mintha nem jönne sehonnan, sem térben, sem időben.⁷

Nemcsak a régi vége és az új kezdete *között* kell *hiátus*nak lennie, hanem a hiátusnak a *kezdetben* és (a kezdet) kezdet(e)*ként*, minden kezdetet megelőzve kell jönnie. Ami a kezdet jövetelében jön, anélkül hogy létrejönne – hiszen a létrejött kezdet elhelyezhető lenne a hagyományösszefüggés láncolatának láncszemeként, és emlékezetbe idézhető lenne *mint* kezdet –, az nem más, mint egy megszakítás. A kezdet betör, és megszakítja, ami addig összefüggött. A kezdet betörése – egy hiátus – nem függ össze még önmagával sem. Nemcsak összefüggésekbe tör be – metszön – minden kezdet, és felbontja azokat, hanem maga összefüggéstelenül tör be: és törik szét. Egyik kezdet sem kezdet, és egyik kezdet sem egy, nem egy(séges) önmagával. A kezdet és a kezdő(dő) abszolút összefüggéstelenségéről (önmagához sem kötő össze-nem-függéséről) szóló megfontolásait Hannah Arendt – visszanyúlva az emberi közösség *politikai* megalapításának és nyelvének kezdete elé – magának az embernek a legbensőbb ismertetőjegyét leírva gondolta tovább, az embert ugyanis úgy látta, mint akit nem a *halálhoz* viszonyuló léte, hanem a *születésessége* tüntet ki. Az 1958-ban megjelent *The Human Condition* című könyvében, amely 1960-ban németül *Vita activa* címmel jelent meg, ezt írja:

⁶ Arendt: *A forradalom* 269sk. (Az idézett rész kiegészítve a német kiadás alapján. – *A ford.*)

⁷ Arendt: *A forradalom*. 270sk.

Ez a kezdet, amely az ember, amennyiben ő valaki, semmi esetre sem esik egybe a világ megteremtésével; az, ami az ember előtt volt, nem a semmi, hanem senki; az ember megteremtése nem valaminek a kezdete, ami, ha egyszer megteremtették, jelen van a maga lényegében, fejlődik, tartósan fennáll vagy épp elmúlik, hanem egy olyan lénynek az elkezdése, aki maga birtokában van a kezdés képességének: a kezdetnek vagy az elkezdésnek a kezdete maga.⁸

Mit is kezdünk ezzel a felvilágosítással? Az emberben nem azért kezd el élni egy lény, hogy meghaljon, hanem olyan lény kezdődik el, aki „birtokában van” annak a képességnek, hogy elkezdődjék, elkezdjen. A kezdés emberi *potenciája* azonban *potencia nélküli potencia*, mert megszakít mindent, amit kezdetként felkínálnak, hogy *másként* kezdjen el: tartózkodjék mindattól, ami kezdet volt és *kezdetben* volt; hogy közbejőjjön mindabban, ami elkezdettnek vagy bevégezettnek és lezártnak látszik. Ami az emberben, mint a kezdetben, a kezdő, az az, hogy nem kezdet, hanem elkezdődik elkezdődni, elkezd elkezdeni, anélkül hogy a kezdet kezdete *dátummá*, egy új vagy régi naptár dátumává alvadna. Egyetlen kezdet sincs adva. Kezdet – nem adatik, nem létezik. És az elkezd(őd)és lehetősége csak azért és annyiban marad meg, és marad nyitva, mert és amennyiben nem létezik kezdet. Elkezdeni annyi, mint felhagyni mindennel, ami kiszámítható és kalkulálható marad. A kezdés nem bevetés, nem belépés (Einsatz), hanem ki-lépés (Aus-satz). Aki elkezd, kilép, felhagy mindennel, kiteszi magát.

Hannah Arendt ebbe a kezdetről szóló második vagy másik legendahagyományba, a távolból vagy idegenből jövő érkezésbe is beleírta a költészet kezdetére vonatkozó kérdést. Szinte észrevétlenül, de összehasonlíthatatlanul nagyobb nyomatékkal, mint *költészet*, *nyelv* és *erőszak* kapcsolatának esetében. E kérdést egy igen rejtélyesnek ható önjellemzésbe rejtve találjuk. Hannah Arendt erre az önjellemzésre barátokhoz írt levelekben bukkant néhányszor. Így 1950. február 9-én, Martin Heideggernek írt levelében:

Annak érzem magam, ami csakugyan vagyok, a lány az idegenből.⁹

A *lány az idegenből* fordulat azonban ebben az önjellemzésben – arra utalva, ki vagyok én tulajdonképpen és lényegem szerint, mintegy kezdettől fogva – maga is idegenül áll. A fordulat ugyanis annak a versnek a címét nevezi meg, amelyet Friedrich Schiller többször is a

⁸ Hannah Arendt: *Vita activa oder Vom tätigen Leben* (1960) [*The Human Condition* (1958)]. München 2002. 216.

⁹ Hannah Arendt/Martin Heidegger: *Briefe 1925-1975*, a hagyatékából szerk. Ursula Ludz. Frankfurt a. M. 1998. 76.

költészet allegóriájaként állított költeményei gyűjteményes kiadásainak élére. Mintha Hannah Arendt önmagáról szóló felvilágosítása, ezen utalás felől értve, titokban, azt mondaná: én magam, Hannah Arendt, a költészet maga vagyok, a lány az idegenből.

A *politikai* képződmény kezdetéről szóló mindkét legenda keresztezi Hannah Arendtnél a költészet eredetére vonatkozó kérdést. Sem az *erőszak* kérdése, sem az idegenből érkezés nem a kezdet szerkezetét vitatja meg általánosságban, hanem – mivel a *politikai* rend kezdetének egyik és másik verziójára való emlékezés *legendákból* tér vissza – a költészet lényegét mint *kezdetének* kérdését veti fel. Ebbe, a költészet lényegére mint kezdetének kezdetére irányuló kérdésbe azonban Hannah Arendt számára kezdettől fogva belebonyolódott a költészet konfliktusterhes viszonya a *filozófiához* és a *politikai* szférájához. Ami a filozófiát illeti, Arendt többször is utal arra a részletre Platón *Államában*, ahol a költészet (*poiészisz*) –hivatkozással arra, hogy pusztán mimetikusan, tehát utánzóan jár el – kizáratik az ideális államból.¹⁰ Hiszen a mimetikus beszéd kétségeket támaszt egy önmagával azonos beszélő *én* természetadta, egyértelmű valóságát illetően, mely minden utánzást megelőzően adott volna; következésképp a mimetikus beszéd alkalmatlan a *polisz* védelmét biztosító örök nevelésére. A filozófia és a költészet – *Az állam* egy másik helye szerint – „régóta vannak ellenséges viszonyban (*palaiá diaphora*) egymással”¹¹. Ami a *politikai* területét illeti, Arendt többször is utal Periklész Thuküdidész által áthagyományozott beszédére a háború első évében elesett athéniak temetésén; e beszédben azt olvassuk: „Még egy Homéroszra sincs szükségünk, hogy dicsőségünket énekelje, sem másra, aki költeménye szavaival pillanatnyilag gyönyörködtet, de a történeésekről való elképzeléseit a valóság megcáfolja. Hiszen valamennyi tengert és szárazföldet arra kényszerítettük bátorságunkkal, hogy megnyíljék számunkra, keménységünknek örök emlékjeleivel népesítve be minden vidéket.”¹² Periklész számára a *polisz* kőből való emlékmű látható jelekből a névtelenek dicsőségére, akik a város nevében estek el, és akiknek halálára épül a város – holtak városa –, ez a *polisz* – mivel nem pillanatnyilag gyönyörködtet, mint a költők efemer szava, hanem tartósan fennmarad – a jobb *költemény*. Hannah Arendt nem hagy kétséget afelől, hogy azt, ami kiváltja a filozófia, költészet és politika közötti ellenséges viszonyt, abban kell keresnünk, hogy mindhárom terület kvintesszenciája *nyelvi*. A három terület ezért ragad és nyúl át egymásba már *kezdetben*, eredetében. A filozófia lényegét, a gondolkodást Arendt

¹⁰ Platón: *Az állam*. 3. könyv, 392c-398b. Platón: *Az állam*. Ford. Steiger Kornél. Atlantisz, Budapest, 2014.

¹¹ Platón: *Az állam*. 10. könyv, 607b.

¹² Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Budapest, Osiris, 2006. Muraközy Gyula fordítása. Második könyv, 41,4-5. A fenti részletet Szilágyi János György fordításában idézzük: Thuküdidész: *Periklész beszéde a háború első évében elesett athéniak temetésén*. In: <http://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm#16>

önmagunkkal folytatott beszélgetésként, párbeszédként és belső dialógusként jellemzi; a politika kvintesszenciájává pedig – a politikát a politikai cselekvés mint közösségben élés legtágabb értelmében véve – a beszélgetést emeli. De milyen nyelvet beszél a költészet nyelve? Hogyan avatkozik be a költészet nyelve a politikai tér nyelvi cselekvésébe, mely tér a beszélgetésben nyílik meg? És hogyan avatkozik be az egyén önmagával folytatott gondolkodó párbeszédének filozófiai szférájába?

E kérdések szálát a legleplezetlenebbül és mintegy legvédtelenebbül Hannah Arendt a Lessing-díj átvételekor mondott beszédében vette fel újra, amelyet 1959. szeptember 28-án tartott *Embernek lenni sötét időkben* címmel. E kérdések egy felmérhetetlen mező peremén helyezkednek el. Arendt beszédében az a hely, amelyből a rákövetkező megfontolások kiindulnak, egy szóra vonatkozik; ez a szó a korai Német Szövetségi Köztársaság politikai és napi politikai zsargonjában legkésőbb az ötvenes évek elejétől fogva mindenütt felbukkant. Hannah Arendt beszédének ezen a helyén felveszi ezt a szót, és elidőzik fölötte. Ez a szó a *Vergangenheitsbewältigung*, a megbirkózás a múlttal:

Egy elfogadható álláspont kialakításának nehézségét [tudatában »a németek mélységes ügyetlenségének [...] a múlt kérdéseivel kapcsolatos bármely beszélgetésben«] a legtisztábban talán az a közhely fejezi ki, miszerint a múlttal még „nem birkóztunk meg”, s a jóakarató emberek közmegegyezése, hogy első dolgunk hozzáfogni a „múlttal való megbirkózáshoz”. Ez valószínűleg semmiféle múlttal nem tehető meg, a hitleri Németország múltjával egész biztosan nem.¹³

Ez a múlt a Harmadik Birodalom totális uralmának éveit fogja át, és az európai zsidók szisztematikus üldözésében és meggyilkolásában kulminál. Az általában a múlttól és különösen az *erről* a múlttól folytatott *beszélgetés*hez vezető utat Hannah Arendt szerint a *megbirkózás* (*Bewältigung*) szándéka nem megnyitja, hanem eltorlaszolja. Miért? És pontosan mit is jelent a *megbirkózás*? Ezt a múltat Hannah Arendt egy politikai üldözött és egy üldözött zsidó perspektívájából írja le beszéde megelőző részében. Leírása szerint e múltat, amellyel állítólag meg kellene birkózni, a nyelv instrumentális használata határozta meg egy bizonyos

¹³ Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. In: *Holmi* XVIII, 2007/4. 417. <http://www.holmi.org/pdf/holmi2007-04.pdf> (Veres Máté fordítását jelen tanulmány összefüggéseinek és értelmezésének megfelelően módosítottam. Veres Máté a *Vergangenheitsbewältigung* kifejezéshez, amelyet a múlt birtokbavételeként fordít, a következő lábjegyzetet fűzi: „A *Vergangenheitsbewältigung* (olykor szinonimájaként használják a *Geschichtsaufarbeitung* kifejezést is) nem feleltethető meg egyetlen magyar szónak sem; több-kevesebb pontossággal a múlttal való szembenézésként, a múlttal való viaskodásként és annak tárgyilagos legyőzéseként, a múlt kritikai feldolgozásaként, a múlt terhétől való megszabadulásként, a múlt uralásaként vagy éppen a múlttal való elboldogulásként is szokás fordítani.” (Uo. 425.) Mindenesetre a Veres Máté által felsorolt, sokféle irányba értelmezhető magyar kifejezések vagy körülírások mint a német szó fordításai maguk is kellőképpen jelzik az e szóhoz és az általa jelzett dologhoz fűződő nehézségeket. – *A ford.*)

„politikai jelenidőben”, és ez a nyelv nem *költ* (*dichtet*), hanem – mint Arendt mondja – *diktál* (*diktiert*)¹⁴. Diktál, nevezetesen ítélt – a *kijelentő mondatban* – az egyes személyek meghatározott népcsoportokhoz és rasszokhoz való oda- vagy nem-odatartozásáról, hogy ekképp a diktátumból, az ítélt mondat *predikátumából* vezesse le és érvényesítse törvényes engedélyét a *kijelentéslogika* szerint azonosított emberek üldözésére, letartóztatására és meggyilkolására. A politikai terror valósága, legalábbis *ebben* a múltban, nem érvényesülhetett a kijelentéslogika eszköze nélkül, amely filozófiai, tehát gondolati összefüggésekből ered. Más szóval: ezt a múltat, az üldözők szemszögéből és nyelve felől tekintve, a *legyűró megbirkózás* (*Bewältigung*) akarása jellemezte. A *Bewältigen* ugyanis azt jelenti – Jacob Grimm szerint a *Deutsches Wörterbuchban* –: „*superare, opprimare, überwältigen, früher auch bewaltigen und begewaltigen, begeweltigen*”¹⁵. Eszerint a megbirkózás folyamatában azt, amit a megbirkózás tárgyává kijelöltek, lebirkózzák, legyűrik, legyőzik, elnyomják és erőszakot tesznek rajta. Másként újrafogalmazva tehát: azt a múltat, amellyel „*a múlttal való megbirkózás*” kifejezés jegyében meg kellett birkózni, nem egyéb határozta meg, mint éppen a másikon erőt vevő, őt legyűró megbirkózás akarása, a másik erőszakos azonosításának akarása, mégpedig éppen azért, hogy ezt a – *felismerhetőségig* eltorzított – másikat elkülönítse és megsemmisítse. A múlttal való megbirkózás menetében rejlő paradoxon immár világosabb vonásokat mutat: a múlttal való megbirkózás jelen ideje éppen azért, mert megbirkózik vele, folytatja az erővel és erőszakkal legyűró megbirkózás terrorját, amely a traumatizáló-traumatizált múltat keresztül-kasul uralta: ami a múlton való felülkerekedés terapeutikus eszközének látszik – vagyis a legyűró megbirkózás –, nem más, mint annak ügynöke, hogy ama múlt traumatizáló lényege töretlen formában visszatérjen – és ebben rejlik az iszonyat, ami a megbirkózás jelszavából fakad. A legyűró megbirkózás éppen e múlt lényegének az uralmát írja tovább, saját magát, azt, amiről azt állította, hogy megtöri és szakít vele. Éppen azért, hogy a megbirkózás a vele való *megbirkózásra* vár, nem esedékes, hogy a *megbirkózás* megbirkózássá váljon. A *múlttal való megbirkózás, azaz a múltat lebíró-legyűző megbirkózás* annak a terrornak a kísérteties repríze, amellyel kinyilatkoztatott szándéka szerint szembeszáll. *Vergangenheitsbewältigung: a múltat lebíró-legyűző megbirkózás a múlttal*: ez a kifejezés nemcsak sokkol, hanem mintegy maga keletkezett sokkhatás alatt, és sokkhatás alatt áll. Ez a kifejezés egy traumatizált jelen szimptomája.

¹⁴ A „Harmadik Birodalom uralmáról az 1933 utáni első években” Arendt a Lessing-díj átvételekor mondott beszédében mint olyan „politikai jelenidőről” beszél, „amely egy csoporthoz való tartozást *diktált*, és ebben az odatartozásban éppen a személyes identitás kérdése is eldöntött volt az anonimitás, a névtelenség értelmében”. Hannah Arendt: Embernek lenni sötét időkben. 416. (Veres Máté fordítását megváltoztattam. – *A ford.*)

¹⁵ Jacob és Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. 1. kötet, Leipzig 1854. 1766. hasáb.

De hogyan lehet megfelelni egy *nem lebírt, nem legyőzött* múltnak? Közelebb kerülhetünk e kérdéshez, ha emlékeztetünk arra, hogy a szóban forgó *nem lebírt* múltnak a lényegében, a *legyőző megbirkózás* folyamatában, akár a *múlttal* való megbirkózás folyamatában, olyan nyelv működik, amely a *diktátum révén* történő legyőzés szolgálatában jár el: olyan nyelv, amelyet az azonosítás eszközeként azonosítottak, az általa végrehajtott azonosítás pedig az ítélező mondatban ítéelő egyértelműsítés által történik, az elítélés és kivégzés célképzete szerint. Ám Hannah Arendt Hamburgban, ahol a Lessing-díj-beszédét tartja, többek közt annak a múltnak az *élő*, vagyis *nem lebírt, nem legyőzött* tanújaként beszél. *Olyan megszólalást* testesít meg, amely feltartóztatja és kikezdi a kényszerítő erejű vonulatot az üldözés nyelvének logikájában, amely a logika nyelveként végkövetkeztetésre és nyomtalan s maradéktalan *végső* megoldásra törekszik.¹⁶ Amit Hannah Arendt pusztán megjelenése tanúsít a Lessing-díj-beszéd helyén, az a legyőző megbirkózás akarásának megghiúsulása; és pontosabban: annak a kategorikus diktátumnak a megghiúsulása, amely a nyelvet *maradéktalanul* egy »ismeretlen érték« *halálosan faktikus* legyőzésének s lebírási eszközévé akarta tenni. Az, ami az 1959-ben legközelebbi német múltban nincs lebírvva, nincs uralva és legyőzve, immár pontosabban leírható: ez nem más, mint a *nem lebírt, nem legyőzött* nyelv maga, amelyet nem sikerült tetszőleges nyelvi és dologi tényállások uralásának s lebírási eszközévé tenni a nyelvi *diktátum* által, mely lezáró, elvégző ítéletekre tekintettel tételeződik. Az üldöző, lebírási törő nyelv tulajdonképpen tárgyja az az »ismeretlen érték«, amelyről az imént volt szó, és amely szükségképpen úgy jelenik meg az üldözők képzetében, mint ami az üldözöttekben testesül és személyesül meg: ez az »ismeretlen érték« a *nem legyűrt* nyelv maga – a nyelv, amelyen nem sikerült erőt venni,

¹⁶ A logikai következtetés kényszerítő jellegét és pusztító politikai implikációit Arendt írásai többször is tárgyalják. *A totalitarizmus gyökerei* (Budapest, Európa, 1992 [*The Origins of Totalitarianism*, 1951]) utolsó lapjain ezt írja: „Különös kapcsolat áll fenn az ideológiákra jellemző kényszeres-kényszerítő dedukálás és az elhagyatottság között; ezt a kapcsolatot politikailag kétségkívül az uralom totalitárius apparátusai fedezték fel először és használták ki a maguk céljaira. [...] Az egyetlen, ami az elhagyatottságban látszólag sértetlenül biztos marad, az nem más, mint annak elemi törvényei, ami kényszerítően evidens, a tétel tautológiája: »kétszer kettő négy«. Így annak jelentősége, ami kényszerítően evidens, az elhagyatott ember számára sajátos módon tolódik el: már nem az emberi gondolkodás magától értetődő szabályozása, nem az értelem eszköze, hogy elkerülje az ellentmondásokat, hanem mintegy saját magától válik produktívvá, elkezd gondolati sorozatokat termelni, folyamatokat fejleszt, »egyik dolgot a másiktól következteti ki, és mindent a legrosszabb végkövetkeztetésig gondol végig«. Ez a kényszeres következtetés az a szélsőségesség, amely minden ideologikus gondolkodásnak sajátja”. (Vö. a könyv magyar fordításában: Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Fordította Braun Róbert et al. Budapest, Európa, 1992. 596–599.) 1953 áprilisában pedig Arendt a következőket jegyzi fel a *Denktagebuchba* (*Gondolkodói napló*): „Az erőszak némasága, amely akkor következik be, ha a cselekvés megszűnt, ez az az »állati«, ami bestializálja az embert. A logika mint a beszéd utolsó maradványa ebbe a némaságba vezet, amennyiben már elveszítette a beszélés miről-jét – egyidejűleg a másik és önmaga elvesztésével az elhagyatottságban. A logikus gondolkodás ezért mindig az erőszakba vezet el. A logika senkit nem szólít meg, és semmiről nem beszél. Így készíti elő az erőszakot.” (Hannah Arendt: *Denktagebuch 1950-1973*. Szerk. Ursula Ludz és Ingeborg Nordmann, 1. kötet. München, Piper, 2002. 345. – Az aláhúzások Arendt kiemelési. – *A ford.*)

amelyet nem sikerült legyőzni, vagyis vele megbirkózáván nem sikerült lebírni *azzá*, hogy éppen a lebírás és legyőzés nyelve legyen. Az üldözés örülete avagy logikája abban áll, hogy az üldöző nyelv, amely az üldözöttek *maradéktalan* legyűrésére törekszik, saját magát kénytelen üldözni *mint* üldözött nyelvet – éppen azért, mert a vele való megbirkózásban nem sikerült teljesen üldöző nyelvvé tenni –, hogy azt a másik nyelvet, nevezetesen saját *magát*, a saját maga számára *idegenül* maradt nyelvet végül megállítsa, beszédre kényszerítse, elhallgattassa, és kiiktassa. Az extermináló nyelv logikájának horizontján a *maradéktalan auto-extermináció* áll. Ezen a ponton, és a vázolt háttérrel, a *múlttal való megbirkózás* vezérszava két értelmezést enged meg: a lebíró megbirkózás mellett kitartva a folytatás elhatározását, hogy a le nem bírt nyelvnek egy lebíró nyelv által történő maradéktalan lebírását, ezt a meghiúsult tervet a következő adandó alkalommal újraélesszék, mégpedig olyanfajta, kényszerítőbb erejű nyelvet bevetve, amely már semmilyen kibúvót nem hagy. A másik értelmezést Hannah Arendt a túlélő üldözöttek perspektívájából fejti ki, arról a helyről kiindulva, ahol a *múlttal való megbirkózás* kifejezésnél megállt:

[...] a „múlttal való megbirkózás [...]”. Ez valószínűleg semmiféle múlttal nem tehető meg, a hitleri Németország múltjával egész biztosan nem. A legtöbb, amit elérhetünk, hogy tudjuk és elviseljük, hogy így és nem másképpen volt, és aztán megnézzük és kívárujuk, mi adódik ebből.¹⁷

Míg az első értelmezésben a lebíró megbirkózás aktivizmusa és akcionizmusa uralkodik, ebben a másikban sajátos passzivitás határozza meg azt, ahogy Hannah Arendt beszéde szerint megfelelehetünk ama múltnak (és minden múltnak): az *így-és-nem-másképpen-voltra* vonatkozóan elért tudás és e tudás elviselése nem következtetésekre és végkövetkeztetésekre készít elő. Ez a tudás az eddig mondottak értelmében nemcsak alkalmatlan a következtetésekre, hanem tud arról, hogy milyen gyilkos implikációi vannak a logikus következtetésben végbemenő lebírás akarásának. „A legtöbb, amit elérhetünk”, nincs rögzítve, hanem egy szuperlatívusz között és aközött ingadozik, amit *legfeljebb* elérhetünk. Olyan tudás ez, amely semmi mást nem eredményez, semmi mást nem érlel meg, csak egy nézést, látást és váraozást; várni, mi adódik ebből. A nézést nem előretékintő szándékok határozzák meg, a váraozást nem az elvárás magatartása, és ami adódik, nem eredmény. De ki éri el az itt szóba hozott tudást, és hogyan – és hol – érik el? Hogyan szól a tudás, mely az *így-és-nem-másképpen-voltról* tud? Milyen nyelven jut szóhoz az a belátás, hogy a múltbeli történés (és tehát a jelenbeli történés) nem egyértelműsíthető lebírt, uralt, birtokba vett

¹⁷ Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 417. (Veres Máté fordítását módosítottam. – A ford.)

történéssé? Hogyan szólal meg az olyan nyelv, amely nem vált – az uralás és lebírási révén – kijelentésekké, ítéletekké és közlésekké? És hogyan osztható meg a figyelem akörül, ami a kimondottakban és a közlésekben kifejezéstelen és közölhetetlen marad?

Hannah Arendt a *panasz*ban találja meg annak formáját, hogy minden nyelvi forma hogyan nyílik szét az olyan múlt körül, amelyet nem lehet lebírási, uralni, legyőzni:

Lebírási a múltat éppoly kevésbé tudjuk, mint amennyire meg nem történte sem tehetjük. De belenyugodhatunk. Az emlékezésből fakadó panasz az a forma, melyben e belenyugvás megtörténik. Úgy van ez, ahogy Goethe mondta:

„Der Schmerz wird neu, es wiederholt die Klage
Des Lebens labyrinthisch irren Lauf.”

„Újul a kín, és újból panaszolja:
Az élet útvesztő veszedelem.”¹⁸

De miért éppen a *panasz* a le nem bírt, fel nem dolgozott múltba való *belenyugvás* formája? A panasz nem éppen arról tanúskodik-e, hogy nem tudok belenyugodni? És pontosan mi, milyen le nem bírt múlt jut szóhoz a *Faust* első részének *Ajánlásában*?

Zueignung

Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten,
Die früh sich einst dem trüben Blick gezeigt.
Versuch' ich wohl, euch diesmal festzuhalten?
Fühl' ich mein Herz noch jenem Wahn geneigt?
Ihr drängt euch zu! nun gut, so mögt ihr walten,
Wie ihr aus Dunst und Nebel um mich steigt;
Mein Busen fühlt sich jugendlich erschüttert
Vom Zauberhauch, der euren Zug umwittert.

Ihr bringt mit euch die Bilder froher Tage,
Und manche liebe Schatten steigen auf;
Gleich einer alten, halbverklungenen Sage
Kommt erste Lieb' und Freundschaft mit herauf;
Der Schmerz wird neu, es wiederholt die Klage
Des Lebens labyrinthisch irren Lauf,

¹⁸ Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 418. (Veres Máté fordítását módosítottam. – A ford.)

Und nennt die Guten, die, um schöne Stunden
Vom Glück getäuscht, vor mir hinweggeschwunden.

Sie hören nicht die folgenden Gesänge,
Die Seelen, denen ich die ersten sang;
Zerstoben ist das freundliche Gedränge,
Verklungen, ach! der erste Widerklang.
Mein Lied ertönt der unbekanntnen Menge,
Ihr Beifall selbst macht meinem Herzen bang,
Und was sich sonst an meinem Lied erfreuet,
Wenn es noch lebt, irrt in der Welt zerstreut.

Und mich ergreift ein längst entwöhntes Sehnen
Nach jenem stillen, ernsten Geisterreich,
Es schwebet nun in unbestimmten Tönen
Mein lispelnd Lied, der Äolsharfe gleich,
Ein Schauer faßt mich, Träne folgt den Tränen,
Das strenge Herz, es fühlt sich mild und weich;
Was ich besitze, seh' ich wie im Weiten,
Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten.

Ajánlás

Szállongó alakok, hát jöttök ismét,
Kik vonzottátok borús szememet.
Próbáljalak megfogni titeket még?
Szívemben él még a szent örület?
Tódultok? Hassatok rám, rajta tessék,
A köd- és párafelhőkéből jövet;
Ifjonti lendülettel frissül keblem
A varázstól, mely belőletek lebben.

Jöttök, s visszarévedek víg napokra,
És néhány kedves árny itt van velem;
Mint régi, félig elfelejtett monda,
Barátság szól és első szerelem;
Újul a kín, és újból panaszolja:
Az élet útvesztő veszedelem,
S hogy szeretteim, boldog óra végett,
Az örömtől becsapva, elenyésztek.

E költemény az ő fülükbe nem száll,
Akiknek kezdtem énekelni még:
Elszéledt a nyájas gyülekezet már,
Elszállt szavam első visszhangja rég.
Dalomra az ismeretlen tömeg vár,
Ijesztene, ha nekik tetszenék;
S kik ezen kívül örülnek dalomnak,
Ha még élnek, szanaszéjjel bolyongnak.

S a rég elhalványult vágy elfog engem
E csöndes, komoly szellemek után.
Szállnak határozatlanul és könnyen
Halk hangjaim, mint aeolhárfa tán.
Megborzongok, s könnyet követ a könnyem,
Szelidség enyhít szívem szigorán:
Ami enyém, azt messzeségben látom,
S mi eltűnt, az lesz minden valóságom.¹⁹

A jelenet, melyet Goethe *Ajánlása* ír le, egy kísértés, egy próbára tevő látogatás jelenete, és egyúttal ilyen látogatás *idézése* is: a *Neküiát* ismétli, az *Odüsszeia* tizenegyedik énekében azt a jelenetet, ahol Odüsszeusz a holtakat idézi meg. Próbára tevő látogatás a holtaknál és a holtak próbára tevő látogatása. A vers azonban nem annyira az *Odüsszeiának* szóló ajánlás, bár feléje irányuló vonzalma, és onnan eredő vonzalma, aligha vitatható. A vers, már címében is, az ajánlás (*Zueignung*) és a vonzalom (*Zuneigung*) közt ingadozva közeleg, és az ajánlás alkalmasságának (*Eignung*) szándékát sajátos módon hajlítja meg (*Neigung*): a *panasz*, a panaszló *mondás* hangzásával. A költemény nemcsak szól a szállongó, ingatag alakokról („schwankende Gestalten”), hanem maga is inogva közelít – bár sajátos módon távol és idegen marad – éppen ahhoz is, aki benne róla mint saját daláról beszél vagy látszik beszélni, vagyis a költőhöz, és azoknak az ingatag alakoknak a megtestesüléseként közelít, akik keresztülvonulnak rajta, akiket a költemény megszólít, és akik benne „tódulnak” és „hatnak”. A költemény olyan ingatag alakokból épülő ingatag alakként közelít, akiket maga megszólít, de nem fog meg. A fenn elhangzó kérdésnek: „Próbáljalak megfogni titeket még?” a lenn következő sorok felelnek meg: „S a rég elhalványult vágy elfog engem [...] megborzongok [Ein Schauer faßt mich: borzongás fog el]”. Nem én foglak meg titeket, ingatagon „szállongó

¹⁹ Johann Wolfgang von Goethe: *Faust*. Szerk. Albrecht Schöne. Frankfurt a. M. 1994. 11. Magyar fordítása: Johann Wolfgang von Goethe: *Ajánlás*. In: uő: *Faust*. Márton László fordítása. Szerk. Kocziszky Éva. Budapest, IKON, 1994. 29.

alakokat” – alakok, akik nyitva hagyják, hogy vonzódnak-e hozzám, figyelmembe ajánlják-e magukat, vagy én ajánlom-e magamat nekik, vonzódok-e hozzájuk –, hanem a „vágy elfog engem”: vonz ahhoz a vonuláshoz, melyet ti – inogva – alkottok anélkül, hogy létrejönne vonulások: vonzalom fog el a vonulás iránt, mely eltűnőként tér vissza, távolodóként jön közelebb, és minél megközelíthetlenebbül, távolabbiként és eltűnőbbben tér vissza, annál inkább elfog és vonz, és mint távolabbi, távolokból visszatérő vonulás magával ragad engem, azt az *ént*, aki a költeményben költőként bukkan fel és jön közelebb, de távol marad. Mintha én lennék felajánlva és odaadva a távolnak, ahonnan az ingatag alakok közelítenek. De pontosan hol vagyok, *itt*? Itt, az *Ajánlásban*? Milyen távol *honnán, mitől*? A költeménynek milyen birtokától, tulajdonától, milyen tulajdonképpeniségétől, és tulajdonképpeni jelentésétől? Milyen közel – *prope* – a saját *propriumához*? És milyen közel *kihez*, ha *magamhoz* közelítek, itt, a költeményben? Pontosan kinek a panasza szól a költeményben, és miről panaszkodik? És azáltal, hogy panaszol, ki nyugszik bele, és pontosan mibe? Kinek a sajátja a panasz, az *Ajánlásban*, és kinek van ajánlva e panasz? Kiből indul a panasz, és kihez kerül közel, kihez hajlik, vonzódik a panasz? Mindezeket a kérdéseket, melyek panaszokra rímelnek, itt csupán érintjük. Nyitva marad, hogy ki panaszkodik. Lehetne úgy, hogy a panasz a visszatérő holtakból tér vissza, lehetne az árnyak panasza; de lehetne az élő panasza is, akinek megjelenve visszatérnek az eltávozottak, panasz az eltűntek visszatéréséről, akik csak mint eltűnők térnek vissza, és nem maradnak. A panasz lényege az ismétlés, a panasz – vigasztalhatatlanul – visszatér, a panasz vigasztalan, és nincs rá vigasz. A panasz vigasztalansága a belenyugvás formája, az abba való belenyugvásé, amivel nem sikerül megbirkózni, amit nem sikerül lebírni. A panasz, mert nincs benne vigasz, nem ismeri a gyászt. Nyitva marad, az *Ajánlásban*, hogy a holtak panasza szól-e (magukra, az eltávozottakra, vagy az élőkre vonatkozóan, akiket meglátogatnak), vagy az élők panasza (a holtakra vonatkozóan, vagy magukra, akik az élettől, bár még *életben* vannak, távolodnak). Az egyetlen, ami világossá válik a költeményben, az az, hogy a panasz szól, midőn megnevezi a holtak nevét, visszatérő árnyakat, ingatag alakokat: „[...] Újul a kín, és újból panaszolja: Az élet útvesztő veszedelem, S hogy szeretteim [Und *nennt* die Guten: S *megnevezi* a jókat, akik] elenyésztek”. A panasz nem egyszerűen ezt vagy azt a tartalmat mondja el *szavakban* és *szavak által*, hanem megnevezi a neveket, a holtak *tulajdonneveit*, akik az őket hívó panaszból térnek vissza. A panasz a mondásnak az a formája – éppúgy határán az éneknek, mint az elnémulásnak –, amely a kimondó, *kijelentő* szóban a név

csengését emeli ki,²⁰ a szó ugyanis név marad. A panaszban minden szó, még a legismertebb szó is távolabbról cseng, éppen úgy, mintha a szóból a név térne vissza, melyet nem lehet az egyik vagy a másik nyelv szavaként rögzíteni. A panaszló mondásban, a panaszló mondás csengésében a rámutató, kijelentő ítélő szó meghajlik, lejtőre kerül: a valamit mondó, kijelentő szóból, mely a panaszló mondásban egyre távolabbivá válik, a *név* tér vissza, tudniillik az, hogy a szó *megnevez*, mely megnevezés – úgy tűnt – elkallódott, elveszett a *megnevezett szóba*, és a megnevező szót leváltotta a *jelentést* hordozó szó. A panaszló mondásból azonban – azaz egy tetszőleges kimondott szó csengésére és *visszhangzására* való *odahallgatásból* – az az emlékezés tér vissza, mely nem egy lezárt múltra, nem valami meghatározottra, de nem is a meghatározatlan bizonytalanságra emlékeztet, más szóval: az arra való emlékezés tér vissza, hogy egyetlen szó sem egyenlő a *szóként*, körülhatárolt jelentések szemiotikai hordozójaként való értelmezésével, hanem akként való értelmezésében is *név* marad, nyitva marad a *névre a szóban*, és – körülhatárolatlanul – *anonim* marad. A panaszból tehát nemcsak az eltűntekre való emlékezés tér vissza, és panaszolva nemcsak az eltávozottak térnek vissza, hanem – minden egyes megmaradt megmaradó szó elkerülhetetlen néven nevezésében – annak rögzíthetetlen tovatűnése is visszatér, ami még csak jön, „a következő énekek” („Sie hören nicht die folgenden Gesänge”: „E költemény az ő fülükbe nem száll”: „ők nem hallják a következő énekeket”). Az eljövő énekek is tovatűnnek és messze, tőlem, a költőjüktől, aki nem fogja meg, nem tartja meg őket, és nem időzik bennük, hanem ráébred a saját *magától* való távolság valóságára, és mindannak a saját magától való távolságára, ami *mint* valami tér vissza és szállongva, ingatagon közeleg; ráébred: és felfakad. Az *én* nemcsak nem tartja szavát, és nemcsak a dalát nem tartja *fogva*, hanem saját magát sem, és éppen ez „fogja el”, ez a belátás ragadja meg, mely üres kézzel távozik. A költő *én* a költeményben, az *Ajánlásban*, búcsút vesz a költeménytől éppúgy, mint az *éntől*, aki visszatér, és úgy jön, mint aki búcsút vesz a *verstől* és az *éntől* a versben, mely jön és visszatér. A panasz mindazokat a megnevező és megnevezett alakokat és árnyakat illeti, akik átvonulnak a versen, mely maga nem áll szilárdan, és nem áll meg a panasz előtt sem. A panasz még a panaszt is illeti, és telibe találja. A panasz kétértelműsége ebben a sorban bontakozik ki: „Elszállt szavam első visszhangja rég” („Verklungen ach! der erste Widerklang”: „s az első visszhang, ah, rég szállt tova”, Jékely és Kálnoky fordításában). A sor jelentheti azt, hogy az

²⁰ *A panaszról és a siratóénekekről* című, 1918 januárjában kelt jegyzetében Gershom Scholem ezt rögzíti: „A panasz [...] nem más, mint a nyelv a határon, magának a határnak a nyelve. [...] A panaszban semmi nem mondódik ki, és minden jelezve van. A panasz az egyetlen lehetséges [...] *labilis* nyelv. [...] A panasznak nincs semmilyen stabilitása.” (Gershom Scholem: *Tagebücher 1917-1923*. Szerk. Karlfried Gründer, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 2000. 128.)

„ah” volt az első visszhang, de már rég tovaszállt, elhalt – de nem tér-e vissza az emlékezetből, az emlékekből? –, ám ugyanakkor lehet az „ah” – szinte fordítva – a jelenbeli panasz is, arról, hogy az első visszhang, mely megnevezetlen marad, visszavonhatatlanul elhalt. E kétféle értelmezés egyike sem boldogul véglegesen az „ah”-hal, a panaszló hang megtestesülésével, ama „ah”-nak sem az idejével, sem a helyével. Az „ah” tétovázik aközött, hogy *félig* elhalt, és aközött, hogy *félig* nem halt el, a közeledő és a távolba hátráló, a kezdődő és az elnémuló, a még csak eljövő és a már elmúló „ah” között. Az „ah”-ban a panasz *panasztalansága* csendül meg, vagy visszhangzik, közlőről. A panasz az olyan múltba való belenyugvás formája, amelyet nem sikerül lebírni, azaz múlttá, *lezárt* múlttá tenni. A panasz minden szóba egy *hangot*, egy rést nyit – akár elszállt és elhalt az a szó, akár jelenvaló, akár jönni készül vagy menni, vagy visszatérni. Ez a résnyi *hang* az, ami néven nevezi a szót, megszakítja a *jelentéshordozó* szót azáltal, hogy megszólaltatja, és feltartóztatja a szóval való megbirkózást, mely a szót szóvá értelmezi és szóként rögzíti: ez a résnyi hang a szó cezúrája, a szó eredetében.

A nyelvi formának az az eredetében megtörténő feltartóztathatatlan megrázkódthatása, melyet Hannah Arendt a panasz hangjában s hangzásában érint, azt előlegezi meg, amit a Lessing-díj átvételekor mondott beszédében később a *költészet áttörésének* nevez. Arendt itt abból indul ki, hogy újra szóba hozza a lebíró megbirkózást, ezúttal idézőjelbe téve, és arról beszél, hogy van egy *mintha*-jellege annak a lebíró megbirkózásnak, mely a múltbeli történések ismételt elbeszélésének folyamatában zajlik. De ebben a retrospektív elbeszélésben van ugyanakkor egy prospektív vonás is: az elbeszélés ugyanis olyan költészet jövetelét készíti elő (anélkül hogy azt szigorúan véve ténylegesen *elő* tudná készíteni), amely, ahol eléri az áttörést, megszakítja az *előtt* és *után* közt oszcilláló elbeszélést. Ezek a sorok Hannah Arendt költészetelméletét mutatják rövidített formába fogva:

Amennyiben egyáltalán létezik olyasmi, hogy a múltat „lebírva megbirkózunk” vele, akkor ez abban áll, hogy utólag elbeszéljük, ami megtörtént; de ez a történetet formáló elbeszélés sem old meg semmilyen problémát, és nem csillapít semmilyen szenvedést; semmivel sem birkózik meg végérvényesen. Sokkal inkább arról van szó, hogy az elbeszélés, ameddig csak az események értelme eleven marad – s ez az értelem nagyon is hosszú ideig képes fennállni –, mindig újra ismétlő elbeszélésre ösztönöz. A költőnek nagyon általános, a történésznek pedig nagyon sajátos értelemben feladata egyrészt az, hogy az elbeszélés folyamatát mozgásba hozza, és másrészt irányítson, tanítson minket ebben a folyamatban. S mi, többségünkben sem költők, sem történészek, ennek a folyamatnak a természetét ugyanúgy ismerjük a saját élettapasztalatunkból, mivel nekünk is szükségünk van arra, hogy mindazt, ami életünkben szerepet játszott, emlékezetünkbe idézzük azáltal, hogy újra elmeséljük és saját magunk számára

előadva elbeszélésbe foglaljuk. Ezáltal pedig állandóan a költészet megtörténését készítjük elő mint az egyik emberi lehetőséget, azaz mintegy állandóan fel vagyunk készülve arra, hogy a költészet valahol egy emberben elérje az áttörést. Ha ez megtörténik, az emlékező elbeszélés folyamata egyszerre megáll [...].²¹

Nem arról van szó, hogy az emlékező mesélés állandó folyamata a költészetben csúcspontjára ér – mintegy legvégül és legfelül –, ahol is a költészet végső narratív változatához segítené az összes korábbi elbeszélést, melyek mind ugyanazzal a le nem bírt történéssel birkóztak, hanem ahol a költészet eléri az áttörést, ott az elbeszélés folyamata, mely mozgásban volt, megtörik, megszakítódik. A *költészet*: ez Hannah Arendt beszédének elbeszélés-

²¹ Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 418. (Veres Máté fordítását módosítottam. – *A ford.*) – Azokban a jegyzetekben, melyeket Walter Benjamin *A történelem fogalmáról* című szövegéhez készített feljegyzéseinek szélére írt, idézi a művészettörténész Henri Focillon *Vie des formes* című könyvének (Paris, 1934) egyik fordulatát: eszerint a műalkotás megjelenése egyfajta megszakítás (mindannak megszakítása, amit *mint* fenomént fognak fel), és így a műalkotás lényegét a megszakítás jelenségében látja: „elle est phénomène de rupture” („a műalkotás a megszakítás jelensége”) (Walter Benjamin: *Gesammelte Schriften*. Szerk. Rolf Tiedemann és Herman Schweppenhäuser. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1972sk., I/3. kötet, 1229-1230.): „Elle [l’oeuvre d’art] est sous nos yeux et sous nos mains comme une sorte d’irruption dans un monde qui n’a rien de commun avec elle, sauf le prétexte de l’image dans les arts dits d’imitation. [...] à l’instant où elle naît, elle [l’oeuvre d’art] est phénomène de rupture. Une expression courante nous le fait vivement sentir: »faire date«, ce n’est pas intervenir passivement dans la chronologie, c’est brusquer le moment.” (Henri Focillon: *Vie des formes*. Paris 1934. 3-4. és 99. „[A műalkotás] a mi szemünkben és kezünk alatt olyasmi, ami betör egy olyan világba, amelyben nincs vele semmi közös, kivéve azt, ami az utánzó művészetekben képi ürügyül szolgál. [...] abban a pillanatban, amikor megszületik, [a műalkotás] a megszakítás jelensége. A »faire date« [„történelmet ír”] elterjedt szófordulata ezt érzékelteti erőteljesen: nem azt jelenti, hogy valami passzívan közbejön a kronologikus időrendben, hanem: rátámadni a pillanatra.”) – Walter Benjamin 1940-ben Hannah Arendt bízta *A történelem fogalmáról* készített feljegyzéseinek egyik kéziratos változatát. Ez a legkorábbi fennmaradt változata az Arendt által „Történetfilozófiai tézisek” címmel ellátott szövegnek. E „tézisek” közül a „Hannah-Arendt-kézirat” számozása szerinti 13-ban Benjamin Focillonnak a (műalkotás) megjelenés(é)ről mint megszakításról – *rupture* – szóló fordulatát, eltérően a szöveg többi fennmaradt változatától, az *áttörés* (*Durchbruch*) szóval írja bele a történelem fogalmát taglaló megfontolásaiba: „Cselekvésük pillanatában a forradalmi osztályok tudatában vannak, hogy átszakítják (aufsprengen) a történelem kontinuumát. [...] Az új naptár első napja időbeli útlevágás a történelemben. [...] A naptárak tehát nem úgy mérik az időt, mint az órák. Olyan történelmi tudat emlékművei, amelynek Európában száz év óta a legcsekélyebb nyoma sem látható. A júliusi forradalomban még volt egy közjáték, amikor is elérte az áttörést (*zum Durchbruch kam*) ez a tudat. A harcok első napjának estéjén az történt, hogy Párizs több helyén egymástól függetlenül szétlőtték a toronyórákat.” (Vö. Walter Benjamin: *A történelem fogalmáról*. In: uő: *Angelus Novus*. Budapest, Magyar Helikon, 1980. Bence György fordítása. XV. rész. 971. A szerző által itt használt szövegben [Detlev Schöttker, Erdmut Wizisla (szerk.): *Arendt und Benjamin*. Frankfurt a. M. 2006. 114-115.] németül kiemelt fordulat nem fordul elő a német összkiadásban olvasható szövegváltozatban, így magyar fordításában sem. – *A ford.*) Pontosan ezt a szót – *áttörés* (*Durchbruch*) – kínálja fel Hannah Arendt Lessing-beszédének azon a helyén, ahol a költészet lényegét – a költészet *dolog*-jellegére tett utalás küszöbén – a megszakításban (*Unterbrechung*) helyezi el: „Ezáltal pedig [a mindig elismétlő utólagos újra-elbeszélés és a magunknak előzetesen előadott elbeszélés által] állandóan a költészet megtörténését készítjük elő mint az egyik emberi lehetőséget, azaz mintegy állandóan fel vagyunk készülve arra, hogy a költészet valahol egy emberben elérje az áttörést. Ha ez megtörténik, az emlékező elbeszélés folyamata egyszerre nyugalmi helyzetbe kerül, megáll”. Az „Arendt-kézirat”-ban a 14. benjaminini „tézis” ezekkel a szavakkal kezdődik: „A történelmi materialista nem mondhat le róla, hogy fogalmat alkosson az olyan jelenről, amely nem átmenet: ebben a jelenben az időfolyam beáll és nyugalomban állapodik meg.” (Walter Benjamin: *A történelem fogalmáról*. 971. Ebben a számozásban a XVI. rész.) Okkal feltételezhető, hogy a költészet lényegéről szóló idézett sorainak lejegyzésekor Hannah Arendt számára jelenvaló volt mindkettő: Focillon fordulata a műalkotásról mint a megszakítás jelenségéről (*phénomène de rupture*), valamint az *áttörés*ről és a *meg-* vagy *beállás*ról szóló részek Benjamin kéziratában.

összefüggéseiben azt jelenti: *cezúra*: a jelentéseket görgető beszéd cezúrája, leállítása; megállás, szünet. A költészetben olyan elbeszélés jut szóhoz, amely minden egyes szóban megszakítja az elbeszélés összefüggéseit, melyeket megteremt és fenntart. Nem egyszer és mindenkorra, jó vagy rossz végezetül, hanem újra és újra, előreláthatatlan módon – másképpen. Azt a sajátos képességet, melyből fakadóan a költészet eléri az áttörést – és e képesség felől nézve a költészet lényege a megtörésben, megszakításban rejlik –, Arendt az *eldologiasításban* látja, és ennek alakját a nyelv a költészetben veszi fel:

Ha ez megtörténik [vagyis az, hogy a költészet eléri az áttörést], az emlékező elbeszélés folyamata egyszerre megáll, és egy ideiglenesen kész elbeszélést – mint egy dolgot, a többi világ-dolog közt létező világ-dolgot – hozzáillesztenek a világ tartósan fennálló állományához. A költő [...] által végrehajtott eldologiasításban a történet elbeszélése megtalálta azt a tartósságot és állandóságot, amely lehetővé teszi, hogy az elbeszélést elhelyezzük a nálunk tartósabb világba, ahol továbbélhet – egyik történetként a sok között. Nem létezik olyan értelem, amely ezektől a történetektől teljességgel elválasztható volna. [...] Semmilyen életbölcesség, sem analízis vagy kutatási eredmény, sem aforizma, legyen bármilyen mély, nem hasonlítható értelme intenzitásában és gazdagságában egy megfelelően elbeszélte történethez.²²

Pontosan mit jelent itt az *eldologiasítás*? Az *eldologiasítást* mint annak a folyamatnak a lényegét, amelynek a költő minden egyes szóban és jelben kiteszi a nyelvet, Hannah Arendt a költészetéről és eldologiasításról szóló meg gondolásaiban gyakran a *lejegyzés*, az *írottá változtatás* szinonimájaként használja. Az eldologiasítás folyamata a beszéd élöszavát megszabadítja elillanó, futólagos jellegétől, feloldja a *beszédaktus* és a szintaktikai, metrikai vagy narratív szekvencia egyes elemeinek szituációs és kontextuális kötöttségét, mely a szemantikai telítettségért felel, és így az egyes szavak nemcsak *puszta* szóként és idegenül ötlenek szemünkbe, leválva szituációs vagy kontextuális környezetükről, hanem még az őket saját magukkal *mint* szóval összekötő lexikális és alfabetikus kötöttségtől is eloldozódnak. De az eldologiasítás mozgásában nem olyan elidegenítő folyamatról van szó, amely minden szemiotikai részletében kiszakítaná a nyelvet eredendő és természetes utalás-összefüggéséből, hanem – szinte éppen fordítva – az eldologiasításban olyan megütköztető idegenség idéződik fel, amely újra és újra előbukkan a nyelv mindenféle használatában, de a rutinos nyelvhasználat közben feledésbe merül. Ez az idegenség egyfajta akadály, gátlás vagy megszakítás, ami annak a folyamatnak a közepébe van belemélyesztve, ahogy a szót használni kezdjük, hogy *megragadjuk a szót*: hiszen ahhoz, hogy egy szót *mint* szót, mint

²² Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 418. (Veres Máté fordítását módosítottam. – A ford.)

jelentéssel bíró jelet vagy jelentéshordozó jelösszetételt felismerhessünk, újr felismerhessünk, a szót jelentéssel bíró jellé kell értelmezni. Így azonban az történik, hogy a szóra mint jelentéssel bíró jelre való rámutatás folyamatában egy pillanat töredékrészére a jelentő szóra és a szóra mint jelentett dologra való irányulás *egymásba* kapnak, és felfüggesztik egymást: ez az a pillanat, amikor a szó nem jelent, és nem lehet egyáltalán *szóként, jelentéssel bíró jelként* sem felfogni, hanem mindkét értelmezési kezdeményből kiesik, és megszakítja mindkettőt. Pontosan ez a pillanat (a nyelvidegenség pillanata) rejlik ott a szó felismerésének folyamatában mindig. A költészetben ennek a pillanatnak a *felnagyítása* történik, és ez a felnagyítás nevezi meg az eldologiasítás folyamatát, amelyben nem lehet eldönteni a különbséget szó- és dolog- között, sem -dolog, sem -szó. Ugyanakkor az eldologiasítás folyamata, amely kiváltja a költészet áttörését, azt is implicálja, hogy a költészet *végső soron* nem dermed valamely szemantikai tartalom szemiotikai hordozójává, és gátat vet a szándéknak, hogy a költészetet egy bizonyos értelmezéssel vagy értelmezések sorával váltsák fel. A múltnak, amellyel nem sikerül megbirkózni, csak olyan költészet felel meg, amelyet nem lehet lebírni, amellyel nem lehet megbirkózni.

Az *eldologiasítás* folyamata, mely a *szón* megy végbe és a költészet kiszámíthatatlan áttörését váltja ki, más változatban is megtörténik, mégpedig az emberek közt folyó – nyilvános – beszélgetés politikai terében. Ezt a folyamatot Hannah Arendt *eltárgyasítás*nak nevezi. Lessing-beszéde utolsó szakaszában – a görög polisz *agorájára* vonatkoztatva, és megkülönböztetve az „intimitás beszélgetéseitől” – az olyan beszélgetésben ismeri fel az eltárgyasítást, amely,

bármennyire áthatja ugyan a barát jelenléte felett érzett öröm, a közös világgal törődik, amely a szó nagyon is szoros értelmében embertelen marad, ha nem beszélnek róla emberi lények folyamatosan. Hiszen a világ nem emberi pusztán azért, mert emberi lények hozzák létre, s nem is válik emberivé pusztán attól, hogy emberi hangok szólalnak meg benne, hanem csakis akkor válik emberivé, ha beszélgetés tárgyává vált.²³

Ez az eltárgyasítás, amely nem annyira egy kérdéses tárgyról szóló *konszenzus* kialakítását szolgálja, hanem sokkal inkább a *vitát*, a szempontok megsokszorozását, hogy egy tetszőleges *szó* mind több szempontból váljon beszélgetés *tárgyává*, ott *maradva* a beszélgetésben, párbeszédben *maradva* –; ez az eltárgyasítás változtatja a nyilvános teret, melyet a

²³ Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 420. (Veres Máté fordítását módosítottam. – *A ford.*)

nyilvánosság valamilyen fogalma mindenkor határok közé szorít, a beszélgetés fogalomba nem fogott *nyitott* terévé, mivel az eltárgyasítás, pontosan véve, kiterjed a beszélgetés összes keretfeltételére, és – nem utolsósorban – a *beszélgetést* is bevonja a beszélgetésbe, hogy kitegye (például) ennek a kérdésnek: *Mi a beszélgetés?* Még a beszélgetés státuszát érintő bizonytalanságot is nyilvánossá tenni – azt is bevonva a *beszélgetésbe* –: csak ez változtatja a beszélgetést, Hannah Arendt szavával élve (amelyről beszélni kellene), *emberek közt* folyó beszélgetéssé.

De hogyan lehet szemléletessé tenni az *eldologiasítást*, ami Hannah Arendt számára általában a költészet legbensőbb ismertetőjegye, hogyan lehet szemléltetni ezt az eldologiasítást, eldologiasított *nyelvet*, melyről most ismételten szó esett? Bár a Lessing-beszédet sehol nem szakítja meg ilyen szemléltető példa és annak értelmezése, de egyik részletében, szintén a beszéd vége felé, Arendt Kantot és Lessinget állítja szembe egymással a *kategorikus imperatívusz* tekintetében, és ennek tágabb környezetében idéz egy mondatot, melyet Lessing a bölcs Náthán szájába ad, és Arendt azt mondja e mondatról, hogy „különösnek, furcsának tűnik”²⁴ (ugyanakkor nem hozza e mondatot közvetlen vonatkozásba a kategorikus imperatívusszal). E mondat azt mondja: „Muszáj, muszáj barátunk lennünk” („Wir müssen, müssen Freunde sein”).²⁵ Ez egy másik, nem kevésbé különösnek tetsző mondat visszhangját veti a darab elejéről, ahol Náthán azt mondja: „Senki nem kell, hogy kénytelen legyen.” („Senkinek sem kell kellelve lennie”: „Kein Mensch muß müssen.”)²⁶ E két mondatban ott rejlik a kategorikus és imperatív beszéd megvitatása, és ez talán szemléltetheti, mi is a helyzet az eldologiasítással.

A beszéd cselekvésre utasító, imperatív vonásait illetően Arendt abban látja a különbséget Kant és Lessing között, hogy Kant abszolútnak tételezi az imperatívuszt mint megszüntethetetlenül és felülmúlhatatlanul *kategorikus*at. Arendt kifejti:

Kant mellett érvelt, hogy létezik valami feltétlen [ein Absolutes], az emberek felett álló kategorikus imperatívusz kötelessége [...] A kanti etika kritikussai gyakran embertelennek és könyörtelennek ítélték ezt. De ez az embertelenség [...] egyedül annak rovására írható, hogy a kategorikus imperatívuszt abszolútnak tételezte [absolut gesetzt], és abszolút voltával olyasmit vezetett be az emberek közötti,

²⁴ Vö. Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 421.

²⁵ Lator László fordításában: „Barátokká kell lennünk!” Gotthold Ephraim Lessing: *Bölcs Náthán*. In: uő: *Drámák*. Budapest, Geopen, 2010. 626. [2. felvonás, 5. jelenet]. (Aztán a templomos megismétli Náthán mondatát, Lator fordításában: „Barátokká kell, kell lennünk.” 627. – *A ford.*)

²⁶ Lator László fordításában így hangzik a rész, melynek közepén az idézett mondat áll: „Kénytelen? / Ha senki más – egy dervis kénytelen?” Gotthold Ephraim Lessing: *Bölcs Náthán*. 590. [1. felvonás, 3. jelenet].

természeténél fogva viszonyokból álló térbe, ami összeütközésben áll annak alapvető viszonylagosságával.²⁷

Ámde Arendt döntése Kant *kategorikus imperatívusz*áról maga is kategorikus vonásokat hordoz, amikor arra helyezi a hangsúlyt, hogy a kategorikus imperatívuszt Kant *abszolútnak tételezte*. A kategorikus imperatívusz *abszolútnak tételezését* hirdető szófordulat kategorikus vonása ugyanis elfedi azt a szakadást, amely ugyanazt a fordulatot szeli keresztül, és megakadályozza ennek abszolútként *tételezettségét*. A szakadás abban rejlik, hogy a kategorikus imperatívusz abszolútként tételezésének önmagához való viszonyát nem lehet előadni a megismerés abszolút bizonyosságának értelmében, nem lehet előadni kijelentő mondat formájában, ilyen módon: *Én magamat (abszolútként) tételeztem (gesetzt), és tételes törvény (Gesetz) vagyok*, hanem a kategorikus követelés önmaga felé fordulásának pillanatában ott működik a követelés – mégpedig a kategorikus követelés konstitúciójára nézve szükséges, ám ugyanakkor feldúló szerepet játszva, a szó minden értelmében *elő-író* módon –, ez a követelés: *Ülj! (Sitz!)*, vagy valamivel udvariasabban fogalmazva: *Foglalj helyet! Tedd (le) magad! (Setz dich!)* Ennek a követelésnek nem más a címzettje, mint éppen ez a követelés: hogy álljon össze, tevődjék össze önmagával kategorikus követeléssé, abszolútként tételezett követeléssé, abszolút-tételezéseket követelő követeléssé. Pontosabban: már legyen önmagával összeállva a kategorikus követelés abszolútumává, önmagával összetéve-tételezve és előfeltételezve. A kategorikus imperatívusz nem *van*, nem *kategorikus* és nem *imperatív*: az a *kell (Müssen)*, amely kitüntető mozzanata, nincs abszolútként tételezve és nem adott, hanem a kategorikus *kell* önmagához való viszonyában, úgyszólván alapvázában, sajátos megkettőződés játéka zajlik: a *kell* nem *van*, nem elő-tételezett, hanem kellenie *kell*. Ez, vagyis a kategorikus követelés alapvázában történő szükségszerű, de lehetetlen megkettőződés eltorzítja a kategorikus imperatívuszt, már eredetében, és eltorzítja Arendt kategorikus értesítését is, miszerint a kategorikus imperatívusz abszolútként tételezett. *Szükségszerű* a megkettőződés, mert a *kell* szükségképpen egy olyan *kell* kitüntető jegyét hordozza magán, amely a *kellésre* irányul; ugyanakkor *lehetetlen* e megkettőződés, mert *maga* a *kell* már semmilyen megkettőződés kitüntető jegyét nem szabad hogy magán viselje. Szükségszerű lehetetlenség a *kell* eredetében, mert a megkettőzött *kell*, amely megnyitná a *kell*hez vezető utat, ugyanakkor feltartóztatja és kiüresíti a *kell*nek önmagával való összetételét *magává* a *kellé*. Pontosán ez a megkettőződés jut szóhoz Náthán idézett két mondatában: ezek a mondatok eltárgyasítják, meggátolják és szétágaztatják azt a performatív

²⁷ Hannah Arendt: *Embernek lenni sötét időkben*. 421sk. (Veres Máté fordítását módosítottam.)

vonást, amely a nyelvi cselekvés alapvázában húzódik meg: *Kein Mensch muß müssen. – Wir müssen, müssen Freunde sein.* „Senki nem kell, hogy kénytelen legyen.” – „Muszáj, muszáj barátnak lennünk.” A *kell* megisméltése mindkét mondatban alkalmat adhat a meghökkent kérdésre: Kell ez? Így kell ennek lennie? Nem szükségtelen az *egyik kell* mindkét mondatban? Nem fölösleges-e, nem tévedésből áll-e ott? De melyik *kell* a *céltalan, hiábavaló (müßige)*, és melyik *kellnek* kell lennie? Ám ez utóbbi kérdésből fakad a belátás, hogy a *kellt*, éppen mert *kell* a *kell*, soha nem váltja le *maga* a *kell*, hanem *tétlen nyugalomba (Muße)* játszik és tűnik át a *kell*, megköthetetlen lazításba, és távolságot tart a saját kategorikus, cselekvést célzó alapvonásától, amely a *kellt mint kellett* igyekszik kimutatni és igazolni, rögzíteni és lebírni, birtokba venni. Ez a szabályozhatatlan észrevétlen játék – minden egyes szó (egyik vagy másik nyelv szavaként értelmező) felfogásának peremén – nem más, mint az idegenből jövő lány játéka, Hannah Arendt szavaival szólva, melyek máshonnan jönnek és talán máshova tartanak.

De pontosan mi is történik Schiller költeményében, *A lány az idegenből* című versben, amelyből Hannah Arendt saját magát látja szembejönni, éppen *A lány az idegenből* cím fordulatában felismerve magát? Hogyan jár el, hogyan siet előre *A lány az idegenből*?

Das Mädchen aus der Fremde

In einem Tal bei armen Hirten
Erschien mit jedem jungen Jahr,
Sobald die ersten Lerchen schwirren,
Ein Mädchen, schön und wunderbar.

Sie war nicht in dem Tal geboren,
Man wußte nicht, woher sie kam,
Doch schnell war ihre Spur verloren,
Sobald das Mädchen Abschied nahm.

Beseligend war ihre Nähe
Und alle Herzen wurden weit;
Doch eine Würde, eine Höhe
Entfernte die Vertraulichkeit.

Sie brachte Blumen mit und Früchte,
Gereift auf einer andern Flur,
In einem andern Sonnenlichte,

In einer glücklichern Natur,
Und teilte jedem eine Gabe,
Dem Früchte, jenem Blumen aus;
Der Jüngling und der Greis am Stabe,
Ein jeder ging beschenkt nach Haus.

Willkommen waren alle Gäste,
Doch nahte sich ein liebend Paar,
Dem reichte sie der Gaben beste,
Der Blumen allerschönste dar.

Az idegenből jött lány

Egyszerű pásztorok völgyében
Feltűnt minden év elején,
Ha pacsírta füttyülni kezdte,
Egy lány, csodaszép tünemény.

Nem itt született ő e völgyben,
Hogy honnan jött, azt nem tudták,
És nyoma veszett széleseben,
Amikor búcsút vett a lány.

Elragadó volt a személye,
És minden szív nyitottá vált,
De nemes tekintélye védte,
Nem tűrt az bizalmaskodást.

Virágokat hozott s gyümölcsöket,
Hol ezek értek, az más világ,
Valahol ragyogó napfényben,
Hol üdébb, boldogabb a táj.

Eljutott mindhez adománya,
Finom gyümölcs, sok szép virág,
Az ifjú, agg, ki bottal jára,
Ajándékkal tért haza már.

Szívesen várt minden vendéget,

De ha látott szerelmespárt,
Nekik nyújtotta át lelkének
Legszebb virágkoszorúját.²⁸

Schiller költeménye, *Az idegenből jött lány*, nagyon hasonlóan Goethe *Ajánlásához*, a visszatérés folyamatát írja le, az ismételt megjelenést – „minden év elején” –, nem a halottakét, hanem egy lányét, „egyszerű pásztorok völgyében”. Egy lány visszatérésének örök ismétlődése, minden új évben – egy lányé, aki éppúgy lehet *egy lány a többi közül*, mint az *egy*, az *egyetlen* összetéveszthetetlen lány az idegenből –, egészében helyeződik egy lezárt múltba, mintha a költemény maga idegenül állna szemben az évek és évszakok örökös egymásra következésével, melyet maga ír le: mintha a költemény abba *az idegenbe* lenne helyezve, ahonnan a lány jött, ahová elment, és ez az idegen – mint *Az idegenből jött lány* – felfüggesztve marad jövedele és távozása közt. Hasonlóan Goethe *Ajánlásának* szállongó, ingatag alakjaihoz, a lány is úgy jelenik meg kezdetől fogva, mint aki búcsút vesz. Búcsúja megelőzi mindazt, amit hoz és ad. Távozóként jön, ámde maga a jövedel és távozás váltakozása az, ami elmúlt, eltávozott: az idegenbe, ahonnan a lány jött. A költemény – *Az idegenből jött lány* –, úgy látszik, mindenkit, aki megpróbálja megragadni és megtartani, megfogott és magával ragadott az idegenbe, ahonnan a lány jött. A tekintet, mely az idegenből jött lány *elmúlt, múltbeli* jövedelét és távozását követi, nem talál vissza magához, nincs magánál, sem egy másik *önmagánál*. Ő, a lány jön, és nemzetséget vált – „Nem itt született ő e völgyben” –, és nemet vált – „nyoma (*ihre Spur*) veszett szélesebesen, / Amikor búcsút vett a lány (*das Mädchen*)”, és elmegy. A lány a pásztorok vendégeként jön abba a völgybe, ahol azok élnek, de jövedele az ott lakókat, ott születetteket változtatja az idegenből jött vendég vendégeivé, mindannak köszönhetően, amit magával hoz, virágokat és gyümölcsöket, melyek egyidejűsége megtöri az évszakok váltakozását. Gesztusai, melyek *felkínálnak*, megnyitják a szíveket. De mindabban, amit nyújt és ad, türtőzteti magát, minél többet ad és ajándékozik, annál visszafogottabb marad. Nem nyitja meg magát, hanem a *lány (es)* búcsút vesz *őtőle*, a *nőtől (von ihr)*. A lány jön, búcsút vesz a *lánnytól*, tehát *magától*, átvált nővé, ő azonban visszatartja magát, nyoma elvész abban a pillanatban, ahogy a lány búcsút vesz *tőle*, a *nőtől*, tehát *magától*. Az idegenből jött lány ingadozik a grammatikai nemek között, ingadozik minden műfajok és műnemek között, nyitány és zárlat között, rügy, virág és gyümölcs között,

²⁸ In: Friedrich Schiller: *Sämtliche Werke*. Szerk. Gerhard Fricke és Herbert G. Göpfert. 1. kötet. München, Hanser, 1984. 407-408. A magyar fordítása: *Az idegenből jött lány*. Szalki Bernáth Attila fordítása. [http://www.magyarulbabelben.net/works/de/Schiller_Friedrich/Das M%C3%A4dchen aus der Fremde/hu/12272-Az_idegenb%C5%91l_j%C3%B6tt_l%C3%A1ny](http://www.magyarulbabelben.net/works/de/Schiller_Friedrich/Das_M%C3%A4dchen_aus_der_Fremde/hu/12272-Az_idegenb%C5%91l_j%C3%B6tt_l%C3%A1ny) Ld. még Rónay György fordítását in: Friedrich Schiller *versei*. Budapest, Európa, 1977. 148sk. (Az idegen lány)

tétovázva a küszöbön, hogy búcsút vegyen és visszatérjen. Az, amit ad, amikor végül „az adományok legjobbját, / A virágok legeslegszebbikét” („der Gaben beste, / Der Blumen allerschönste”) nyújtja, áldozás és ajánlás között – adomány és átadás, amivel a vers zárul –, nem olyasmi, amit adni, átadni lehetne, hanem túl van minden adáson és minden adományon. Amit a lány végül ad, „a virágok legeslegszebbike”, az túl van a virágon, virágon kívüli és nem virág, hiszen a *virágról* a *Deutsches Wörterbuch* a következőt tudja: „a legszebb lányt az országban az ország virágának hívják”²⁹. A virágok legeslegszebbike a legszebbek legszebbje, nem szép és nem is legszebb, hanem túlmegy a legszebbik virágon, szépségen kívüli: ez a fenséges virág, minden magasba érőn és legemelkedettebben túl felvirágzó és szétvirágzó, minden elképzelést és képzelőerőt megrendítő virág: nem virág és nem szép: nem olyasmi, ami van, nem olyasmi, amit adni lehet és fogadni lehet. Nem olyasmi, amire következtetni lehetne, amiből végkövetkeztetésre lehetne jutni, és amivel a vers véget érhetne. Vég nélküli vég, mely nem befejezés, nem zár, határozatlan, és nyitva marad.

A költemény, úgy látszik, nem hunyja le szemét. Féltékenyen ügyel arra – csaknem úgy, akár egy anya a lányára –, hogy megelőzze, megghiúsítsa az idegenből jött lány bármiféle megérintését. *Csaknem úgy, akár egy anya*: és csakugyan azt mondja a lányról, éppen amikor nővé válik: „*Sie war nicht in dem Tal geboren*”: „Nem itt született ő e völgyben”. Az idegen, ahonnan a lány jött, az az idegen – és ez az egyetlen, amit a költemény erről az idegen vidékről elárul –, *ahol* a lány világra jött (és nyelvhez jutott): az idegen, *ahonnan*, *amelyből* a lány *világra jött*. Az idegenből jött lány az a lány, aki az *idegen(nő)*ből (aus der *Fremden*): az *anyából* jött, aki nemcsak ott marad az idegenben és *mint* idegen marad ott, hanem aki a lányt vissza is húzza az idegenbe, ahonnan a lány jött. Ennek a költeménynek az egyik rétege, az egyik legbensőbb és leginkább kettős színben játszó rétege mintegy spekulál az idegenre, ahonnan a lány és *Az idegenből jött lány*, vagyis a költemény jön, erre az idegenre mint az *anyára*: a *nyelvre* – az *anya:nyelvre* – spekulál. Ez a rétege a költeményt, egyáltalán a költészetet, a generatív újra-elsajátítás jegyében állítja, a nyelvnek mint olyan mátrixnak és anyának a jegyében, amelyhez visszautalódik és hozzárendelődik minden, ami belőle eredt. A mátrixként felfogott nyelv adott voltába vetett hit szerint a mátrix-nyelven beszélnek és költenek az emberek – a mátrix-nyelven *belül* maradva –, *ennek a mátrixnak a nevében* beszélnek és költenek. Hannah Arendt nem mindig kerülte el a mátrix-nyelvre vetett hit fantazmáját, jóllehet a költészet közeledő, mindig úton levő megtörténését a nyelv megszakításaként és cezúrájaként írta le és gondolta el. A cezúrában a nyelvhez tartozás

²⁹ *Deutsches Wörterbuch*, 2. kötet. Leipzig 1860. 158. hasáb.

látszata törik meg: a költészet a nyelvben éri el az áttörést. Günter Gausszal 1964. október 28-án folytatott televíziós beszélgetésében arra a kérdésre, hogy benyomása szerint mi maradt meg ma, amikor az Egyesült Államokból visszatér Európába és Németországba, a következő választ adja:

Mi maradt meg? A nyelv maradt. [...] Mindig tudatosan elutasítottam, hogy elveszítsem az anyanyelvemet. Mindig megtartottam egy bizonyos distanciát a francia nyelvvel szemben, bár franciául akkoriban nagyon jól beszéltem, és az angollal szemben is, amin ma írok. [...] Angolul írok, de soha nem veszítettem el a distanciát. Rettentő nagy különbség van az anyanyelv és az összes többi nyelv között. Az én esetemben ezt borzasztó egyszerűen tudom elmondani: A németben a német versek elég nagy részét kívülről tudom. Ezek mindig ott mozognak valahogy hátul a fejemben – in the back of my mind –; ezt természetesen soha nem lehet újra elérni. Németül, a német nyelvben megengedek magamnak olyan dolgokat, amiket az angolban nem engednék meg magamnak. [...] az anyanyelvet nem lehet helyettesíteni semmivel.³⁰

Zavarba ejtő nyilatkozat: az anyanyelv, amelyet nem lehet helyettesíteni semmivel, versekkel van teletűzdelve. A versek, amelyek „mindig ott mozognak valahogy hátul a fejemben”, a háttérben, amelyek nem *ülnek*, hanem megállíthatatlanul úton vannak, amelyeket a német nyelvben, de *kívülről* tudok, nem pusztán belülről, sem nem kívülről, nem pusztán a német nyelven belül, és nem a német nyelven kívül, hanem benne kívülről; a versek, amelyek (Luther német nyelvén szólva) *törik az anyát* és megrepesztik az anyanyelv határait, és megpecsételik annak a hitnek a romját, miszerint adva volna *a maga határai közt* az egyik vagy másik anya, az egyik vagy másik nyelv; a versek, amelyek nem egyszerűen azon a nyelven vannak, *benne*, amelyen átkelnek, és amelyet közben megnyitnak, a versek felelősek azért, hogy „németül, a német nyelvben megengedek magamnak olyan *dolgokat*” – tehát *eldologiasításokat* –, „amiket az angolban nem engednék meg magamnak”: szabálytalanságokat, kihágásokat, kitöréseket. Megszakításokat, szüneteket. Olyan *dolgokat*, amik nem fordulnak elő csak úgy egyszerűen a *német nyelvben*, nem csak úgy egyszerűen *német* dolgok, hanem szétcsapják a német nyelv egységének és körülhatárolt voltának látszatát. Mi marad – a versek felől, melyek úton vannak bennem, és eléri az áttörést –, mi marad nekem, és a nyelvnek (az anyának), amely nem törvény, nem helyettesíthető s nem lehet adva, és amelynek elvesztését elutasítom? Ami marad, az nem feltétlenül *annak a* nyelvnek a tulajdonaként és maradékaként marad, amelyet nem lehet helyettesíteni, és

³⁰ Hannah Arendt: „*Was bleibt? Es bleibt die Muttersprache*”. In: Günter Gaus: *Zur Person: Portraits in Frage und Antwort*. 1. kötet. München, Feder-Verlag, 1964. 13-32. [Az idézet itt e kiadás alapján: Hannah Arendt: *Ich will verstehen*. München, Piper, 1996. 58-59.]

amelyet talán éppen azért nem lehet helyettesíteni (Ersatz), mert maga nem tétel (Satz) és nem törvény (Gesetz), és mert nem létezik, nem adatik. Ami marad, az nem az anya *számára* marad és nem is a nyelv *számára*. Ami marad – minden egyes költeményben, minden egyes szóban, amely eléri az áttörést –, az nem költemény és nem szó, hanem (még) egy megszakítás, amit nem lehet nyelvileg birtokba venni, lebíni, uralni. Más szóval – és másképpen, mint *szóval* –, minden egyes szóban, egy kezdet.

Szabó Csaba fordítása

A fordítást az eredetivel egybevetette: Simon Attila

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:

Thomas Schestag: *Die unbewältigte Sprache. Hannah Arendts Theorie der Dichtung.* Basel/Weil am Rhein, Urs Engeler Editor 2006. 7-34.